

EGY PUBLIKÁLATLAN ISTENSZÜLŐ-IKON A CSOBÁNKAI SZERB TEMPLOMBÓL

A Budapesttől mintegy 25 km-re fekvő Csobánka település szerb ortodox templomában található egy eddig publikálatlan Istenszülő-ikon, amelynek a legfeltűnőbb jellegzetessége a Mária arcán látható vérző seb. (1. kép) A táblakép a hazai posztbizánci emléktárhelyen azon kisebb hányadába sorolható, amely a 18. század első feléből származik, s a későbbi átfestések ellenére kitűnik az ábrázolás magas művészi színvonalával. Az ikont a hagyományos tempera technikával, fára festették, s csak nemrég látták el egy profílizott díszkerettel.¹ Mai elhelyezésében a 18. század végi, meglehetősen egyszerű kivitelű püspöki trón hátfalán függ, bár eredetileg bizonyára nem ehhez a templomi berendezési tárgyhoz tartozott.² Az ikon provenienciájáról, korábbi elhelyezéséről nem rendelkezünk ennél pontosabb adatokkal.³

A csobánkai ikonon az Istenszülő a Gyermekkel ábrázolása az ún. *Hodegetria* (Útmutató) típusba sorolható. Az Istenszülő balján tartja a Gyermeket, aki jobbával áldó mozdulatot tesz, leengedett baljában pedig irattekercset tart. Mindkettőjük ruházatát sötétkék alsó ruha, felette pedig vöröses, arany köntös alkotja. A Gyermek enyhén jobbra, Anyjához billenti fejét, ahogy az Istenszülő is arcával kissé a Gyermek felé fordul. A két alak arányaira jellemző, hogy az Anyja karján súlytalanul ülő Jézus alakja eltörpül az Istenszülő alapvetően monumentális, derékvonalától lejjebb is látható alakja mellett. Viseletük feltűnő eleme az ékkövekkel kirakott, leveles-gyöngyös, hangsúlyos méretű, zárt korona, melyet az Istenszülő a himationnal fedett fején, Jézus pedig sűrű, göndör hajkoronája felett hord.

* Golub Xénia PhD, művészettörténész, golubx@gmail.com

1 Mérete: 36.5 cm x 51.5 cm.

2 A csobánkai szerb templom műtárgyainak 2002-ben végzett egyházmegyei összeírásakor a vérző Istenszülő-ikont már a püspöki trónon találtuk. Farbakyné Deklava Lilla a csobánkai szerb templomról írt tanulmányának képanyagában azonban, amelyet a szerző 1988-ban készített, az említett ikon nem látható a trónon (Farbakyné 1994, 59).

3 A középkori Boron nevű települést a 17. század végén Északra menekült, s I. Lipót császár kiváltáslevelének értelmében itt megtelepedett szerbek nevezték el Csobánkának, szerbül Csobánácnak (Чобанац). A Gábor arkangyalnak szentelt csobánkai szerb templom 1746-ra készült el (Давидов 1990b, 384; Farbakyné 1994, 52).

Az ikon hátttere szabad szemmel is látható módon átfestés(ek)nek esett áldozatul.⁴ Szerencsére ezek az alakok arcát, kezét és alsó ruháját, s talán a két koronát, azaz az ikon legmívesebb részeit nem érintették, így azok teljes finomságukban tárulnak ma is elénk. Az ikon jelenleg olvasható, arany maiusculás, görög donációs felirata a képmező jobb alsó sarkában még kivehető részlete alapján eredetileg bizonyára egy barnás-vörösés tónusú mezőben volt olvasható (2. kép):

ΕΡΦΟΝΠΙΡΟ / ΤΟΝΓΙΝΟ / ΜΕΝΟΝ / ΠΑΡΑΝΙ / ΚΟΛΑ / ΙΟΥΑΝΤΟ
/ ΝΙΟΥΠΙΡΟ / ΤΑΝΟΒΙ / ΤΖΗΕ / ΚΠΕΣΤ / ΑΓΤΟΥΤΟΥ / ΜΙΟΥΑΨΛΓ.

Ezt a mezőt előbb – alighanem a felirat erőteljesebbé tétele céljából – megújították a ma. látható, erőteljesen felhordott feketés festékréteggel, amelyre – legalábbis feltételezhetően – újraírták, azaz átmásolták az alatta található, alighanem az ikonnal egykorú feliratot. Egy alaposabb restaurátori vizsgálat nyilván fényt deríthetne a kérdéses pontokra, ennek hiányában azonban érdemes a fenti hipotézisből kiindulni az ikon további elemzése során.

Az ábrázolás legszembeütőbb eleme az Istenszülő jobb szeme alatt megfestett vérző seb, melyből öt apró sugárban csorog le arcán a vér. Nyilván ez a részlet szolgált alapul Dinko Davidovnak, a magyarországi szerb egyházművészeti emlékek első rendszerezőjének ahhoz a meglátásához, miszerint a csobánkai ikon az ún. Átszúrt – görögül *Esphagmene* (Εσφαγγμένη), ószlávul *Закланная*, szerbül *Заклана* – ikonográfiai típusba sorolandó. Davidov a Budai Szerb Ortodox Egyházmegye művészeti emlékeit feldolgozó monográfiájában – az egyetlen műben, amely a csobánkai ikont egyáltalán említi – a következő rövid leírást adja az ikonról: „A templomban őrzik az Átszúrt Istenszülő-ikont, melyet Nikola Prodanovi zógráf festett 1733-ban. Az áthoszi Vatopedi kegyikon másolata”.⁵

A továbbiakban az emlék ikonográfiai meghatározásához fűznék megjegyzéseket.

Ha alaposabban szemügyre vesszük a csobánkai vérző Istenszülő kompozícióját, feltűnik, hogy elhelyezése a Davidov által javasolt ikonográfiai hagyományban problematikus. Az Istenszülő ún. Átszúrt ikonjának kultusza az áthoszi Vatopedi monostor 14. századi csodatévő falképehez köthető, mely a Szent Demeter parakleszion

4 Erről leginkább az Istenszülő hibásan felülírt cirill névbetűi, az utólagos aranyfesték-réteg alól körben felselő vörös szegélyszáv, illetve a képmező alsó egyharmadát kitöltő, feliratot is tartalmazó mező utólag még sötétebbre pingált hátttere tanúskodnak. Az alakok körvonalainál egyértelműen látszik, hogy az utólagosan megújított aranyháttér helyenként ügyetlenül ráfut a ruhájukra. Az ikon szélén körbefutó valaha sötétebb szegélyszávnál pedig természetes fényben látszik, hogy egykor finom növényi domborminta alkotta.

5 Давидов 1990b, 384. A szerző fordításában – G. X.

narthexében található.⁶ Az *Esphagmene*-típus megkülönböztető jegye, ahogy az még a Vatopedi-kegykép ezüstborítással fedett ábrázolásából ma is látszik, az Istenszülő jobbjának gesztusa: kezével a karján tartott Gyermeke bal lábát, bokáját markolja. Ez a gesztus megfigyelhető a Budai Egyházmegye emlékanyagának egyetlen ismert *Esphagmene*-ikonján is, amelynek görög nyelvű felirata hangsúlyozza is az ábrázolás eredetét.⁷ A kisméretű ikont a kutatás a 18. század elejére datálja, s a szentendrei Požarevačka-templomból került a Szerb Egyházi Múzeum gyűjteményébe.⁸ (3. kép)

Feltűnő, hogy a csobánkai Istenszülő-ikon – a vérző seben túl – semmi utalást nem tartalmaz a csodatévő áthoszi ikonra. Már említett jellegzetességei, az Istenszülő monumentális, a szokásosnál-lejebbek elvágott alakja; a Gyermeke hozzá képest apró termete, de leginkább hangsúlyos koronáik egy másik csodatévő Istenszülő-ikkal rokonítják. Az ún. csernyigovi Iljinszkaja Istenszülő-ikon (*Черниговская Троицко-Ильинская Богоматерь*) a 18. században leginkább az ukrán művészet hatókörében, s így a Karlócai Érsekség szerb művészetében is népszerű kegyikon volt. A kompozíciók közelsége első látásra azért sem tűnik egyértelműnek, mert ezúttal nem görög, hanem szláv eredetű, s nem a vére hullatásával, hanem a könnyezésével kegyképpé vált ikonról van szó.⁹

A könnyező csernyigovi Iljinszkaja Istenszülő-ikon története a 17. század közepére nyúlik vissza. A kultusz kiindulópontját jelentő *Hodegetria*-ikont 1658-ban festette Grigorij Konsztantinovics Dubenszkij, szerzetesi nevén Gennagyij ikonfestő. Az 1924-ben eltűnt ikonról archív felvételek állnak rendelkezésre, helyén ma egy 18. századi másolat áll.

Az ikon első csodájára négy évvel elkészülte után, Alekszej Mihajlovics cár uralkodása idején 1662-ben került sor, amikor nyolc napig könnyezett. Még ugyanebben az évben a

6 A róla szóló hagyomány szerint az Istenszülő képét egy feldühödött diakónus döfte arca egy késsel. Az Istenszülő arcából serkenő vér megvakította a diakónust, aki esztét veszítette. Három bűnbánatban tett év elteltével az Istenszülő megjelent a monostor előjárójának, s gyógyulást ígért a diakónusnak. Szentségtörő, bűnös kezét azonban az Úrra bízta, hogy második eljövetelekor megítélje. A diakónus földi maradványait halála után három évvel a Szent Hegyen ápolt hagyomány szerint kihantolták, s valóban csak a karját találták romlatlan állapotban, mely ma is a Vatopedi kápolnájában őrzött ereklye.

7 Nagy Márta feltételezése szerint az ikon a görög nyelvterületről származó Dioniszije Popovics budai szerb püspök (1790–1828) által kerülhetett Szentendrére, aki az áthoszi Vatopedi-monostorban lett szerzetes, majd archimandrita (Nagy 1996, 61–62). A szentendrei ikon áthoszi keletkezése mellett szólhat az Istenszülő arcán megjelenő seb érdekes, foltszerű megfestése is, amely mintha a csodatévő kegykép ma is látható sérülésének mind hitelesebb ábrázolására törekedne.

8 17,6 x 22,3 cm. Давидов 1973, 28, 151. Nagy 1996, 61–62. Az ortodox világban a 18. század második felében széles körben elterjedt az *Esphagmene* Istenszülő egy olyan ábrázolása is, amelyen hiányzik az Istenszülő jellegzetes kézmozdulata. Ez a változat azonban alighanem Giulian Zuliani (1730–1814) metsző 1763-ban Velencében készült – azaz a csobánkai ikonnál későbbi – rézmetszete nyomán terjedt el, amelyen az Istenszülő az általános Hodigitria formát mutatja, de az arcán vágott sebből több sugárban vérzik (l. pl. Давидов 1990a, 143, 15. kép). Esetében viszont a Vatopedi kegyikkal való azonosítását a kép alján egy tálcán látható karereklye és kés teszik egyértelművé. A metszeten a főábrázolást alul középen a Vatopedi monostor látképe egészíti ki, bal oldalán görög, jobb oldalán pedig szláv nyelvű szöveggel. (A metszet későbbi, szláv másolatain a görög szöveget értelemszerűen szláv szöveg váltja fel.)

9 Köszönettel tartozom Terdik Szilveszternek, hogy a csernyigovi kegyikkal kapcsolatos meglátásait megosztotta velem, s ezzel továbbléndítette a téma kutatásában.

tatórok feldúlták Csernyigov városát. A Szentháromság-monostor összes kegytárgyát magukkal vitték, a csodatévő ikon kivételével. A monostor barlangrendszerében meghúzódó szerzetesek is megmenekültek a tatárok pusztításától, amit az Istenszülő oltalmazó közbenjárásának és csodatévő ikonjának tudtak be.¹⁰ Az ikon huszonnégy csodáját elsőként Rosztovi Szent Demeter (1651–1709) metropolita, hitszónok, hagiográfus, a könnyezés szemtanúja írta le Lazar Baranovics csernyigovi érsek megbízásából 1677-ben (*Чуда Пресвятой и Преподобной Девы Марии, Новгород-Северский, 1677*). Ennek egyházi szláv nyelvű átdolgozásaként látott napvilágot 1683-ban Demeter *Руно Орошенное* (magyarul: Harmatos gyapjú) című könyve Csernyigovban, amely nagy népszerűsége telt szert az ortodox népek, így a szerbek körében is.¹¹ Műve elején Demeter közölte is a csodatévő kegyikon rézmetszetes ábrázolását, amelyen már feltűntek az ikonográfiai típus később meghatározóvá vált elemei, az Istenszülő és a Gyermekek fején is látható díszes koronák.¹² (4. kép)

A csernyigovi Istenszülő ábrázolása Rosztovi Szent Demeter művének köszönhetően, később pedig különálló grafikai lapok által is gyorsan terjedt a pravoszláv világban.¹³ Dinko Davidov kutatásaiból tudjuk, hogy a Karlócai Érsekség területén fennmaradt legkorábbi ukrán rézmetszetes lemez éppen a csernyigovi Iljinszkaja Istenszülőt ábrázolja.¹⁴ (5. kép) Az 1725-ben keletkezett emlék a Budai Egyházmegye területéhez köthető, a ráckevei szerb templomból került a szentendrei egyházi gyűjteménybe.¹⁵ Az „ábrázolást” szláv feliratának tanúsága szerint Gavriil szerzetes „készítette”, azaz metszette rézbe Csernyigovban a Szentháromság-monostor számára, ahonnan Davidov feltételezése alapján rövidesen Ráckeveire kerülhetett. Ezt Davidov azzal támasztja alá, hogy enciklopédikus művében az orosz grafika nagy tekintélyű kutatója, D. A. Rovinszkij is csak Gavriil szerzetes két

10 A Csernyigovi Istenszülő kultuszáról l. Поселянин 1909, 240–245. Тимотијевих 2000, 226–228.

11 A mű hét kiadást élt meg a csernyigovi monostor nyomdájában. Később a csernyigovi Istenszülő kultuszát Demeter nyomdokain haladva Tobolszki Szent János (Иоанн Максимович Тобольский 1651–1715) ápolta. A könnyező Istenszülő-ikonok barokk kultuszáról bővebben ld. Тимотијевих 2000.

12 A koronák tehát már azelőtt az ábrázolás elemeivé váltak, hogy a kegyikon pazar ötvösműves borítása, majd grándiózus tartója, „kiotja” 1695-ben elkészült Ivan Mazepa hetman jótéteményeként a csernyigovi Szentháromság-székesegyházba. Az aranyozott ezüst ikontartó ma a csernyigovi történeti múzeumban található (Черниговский областной исторический музей им. В.В. Тарновского), eredeti formáját pedig a moszkvai Állami Történeti Múzeum 1880-as évekből származó archív felvételéről ismerjük. Az Istenszülő-ikonok votív koronákkal való feldíszítéséről l. Тимотијевих 2000, 235.

13 Тимотијевих 2000, 226–228.

14 A ráckevei lemez méretei: 34,8 x 58,5 cm. Vö. Szilárdfy 2008, 280. Korábban Moszkvából szerezték be a szerb megrendelők a hasonló rézmetszetes lemezeket. Erről l. Јованових 1963, 387–388.

15 Тимотијевих 2000, 235. Давидов 1969, 58. Давидов 2006, 100. A ráckevei Istenszülő elszenderedése monostorról l. Давидов 1990b, 373–377.

évvel a ráckevei után, 1727-ben készített Csernyigovi Istenszülő metszetét említi.¹⁶ (6. kép) A szerb kutató ebből arra következtet, hogy az 1725-ös metszet rögtön keletkezése után elkerült Csernyigovból, s ott nem is készült róla nyomat. Davidov szerint a ráckevei szerzetesek ajándékba kaphatták a lemezt, amelyről maguk készíthettek nyomatokat talán valamely budai nyomdában.¹⁷ Ezt a feltevést alátámasztani látszik, hogy Magyarországon számos példány ma is megtalálható a nyomatból (pl. a pomázi szerb egyházközség, a szentendrei egyházi múzeum birtokában, illetve magántulajdonban), bár a további kutatásra vár a levonatok korának meghatározása.¹⁸ Miroslav Timotijević már korábban rámutatott, hogy a ráckevei szerb monostorban a csernyigovi Istenszülő jelentős helyi tiszteletével kell számolnunk.¹⁹

A ráckevei metszet és a csobánkai ikon összehasonlítása során egyértelműen látszik, hogy a görög feliratos ikon előképe – meglepő módon – az ukrán metszet volt. Ennek fényében át kell értékelnünk azt is, hogy a magyarországi görög feliratos posztbizánci emlékek nem köthetők automatikusan a balkáni régióhoz, illetve nem zárják ki a hazai posztbizánci művészet másik fontos forrásvidékének, az ukrán-országi művészetnek az egyidejű hatását. Érdekes megfigyelni, hogy az ikonfestő hogyan bizantinizálta előképét: az alsó ruhákredőzetének csúcspontjai, a síkszerűséget hangsúlyozó ruharészletek valójában „görögössé teszik” a vizsgált ikont az ukrán metszetábrázoláshoz képest. Megjegyzendő azonban, hogy a ráckevei metszet feltűnően nyugatias, finoman modellált arcai – bár ikonszerűbb formában – visszaköszönnek a csobánkai táblaképen.

Külön excursust érdemelne az 1683-as csernyigovi mirákulumoskönyv metszetének, a ráckevei 1725-ös lemez, valamint a két évvel későbbi pétervári metszet Istenszülő-ábrázolásának az összehasonlítása. Röviden elmondható, hogy a csobánkai ikon egyértelműen az önálló grafikai lapként készült ráckevei metszethez áll a három fenti ábrázolás közül a legközelebb.

A csobánkai ikonnal kapcsolatos kulcsfontosságú kérdésre azonban, hogy hogyan kerül az eredetileg könnyezéséről ismert csernyigovi Istenszülő arcára a vérző seb, egyelőre nem sikerült választ találni. Egyszerűen két típus, egy déli középkori – az áthoszi Vatopedi kegykép – és egy „északi”, újkori ukrán kegyikon kontaminációjából

16 Az 1727-es metszet a pétervári Szaltikov-Scsedrin Könyvtár grafikai gyűjteményében van. Erről I. Davidov 1969, 60, 2. kép (Ровинский, Д.А. *Подробный словарь русских гравёров XVI–XIX веков*, т. 1–2. СПб., 1895–1899. nyomán). A pétervári lapot Irinarh Bugusevics ieromonah rendelte meg Gavriil metszőtől (Ровинский 1881. III. 511). Rajta az Istenszülő névbetűi a ráckeveivel ellentétben, viszont a csernyigovi könyvillusztrációhoz hasonlóan görög nyelvűek, ahogy a kartusuk is közelebb áll Rosztovi Szent Demeter művében láthatóhoz.

17 Davidov 1969, 60.

18 Vö. Szilárdfy 2008, 280–281.

19 A ráckevei monostor a csernyigovi Istenszülő szerb kultuszának központja lehetett az 1720-as évek közepén (Тимотијевић 2008, 74). Abban, hogy kultusza a Karlócai Érsekség déli régióiban kevésbé tudott kibontakozni, talán szerepet játszott az 1727-ben szerb földre került vlagyimiri Istenszülő-másolat, a később bezdini-vincai Istenszülő néven ismertté vált kegyikon kultuszának erőteljes térhódítása is. A bezdini Istenszülő kultuszának terjesztése IV. Arsenije Šakabenta pátriárka egyházpolitikai programjának része volt. Erről I. Тимотијевић 2001/2002.

jött létre ez a furcsa, egyelőre analógiák nélküli kompozíció? Érdemes lenne többet tudni arról is, hogy keletkezése mögött állt-e valamely helyi hagyomány, mely esetleg valóban összefügg a csernyigovi Istenszülő-ikon magyarországi kultuszával.

FELHASZNÁLT IRODALOM

- Чобан-Симић = Б. Чобан-Симић, Корени 4. Помаз, é.п.
 Давидов 1969 = Д. Давидов, Српски бакрорези у Будимској епархији. In: *Зборник Светозара Радојчића*. Београд 1969. 55–76.
 Давидов 1973 = Д. Давидов, *Иконе српских цркава у Мађарској*. Нови Сад 1973.
 Давидов 1990а = Д. Давидов, *Хиландарска графика*. Београд 1990.
 Давидов 1990б = Д. Давидов, *Споменици Будимске епархије*. Београд 1990.
 Давидов 2006 = Д. Давидов, *Српска графика XVIII века*. Београд 2006.
 Farbakyné 1994 = FARBAKYNÉ DEKLAVA L., A csobánkai görögkeleti szerb templom: *Műemlékvédelmi Szemle* 1994/1. 48–72.
 Јовановић 1963 = М. Јовановић, Руско-српске уметничке везе у XVIII веку: *Зборник Филозофског факултета VII. 1* Београд 1963. 379–410.
 Nagy 1998 = NAGY M., *A magyarországi görög diaszpóra egyházművészeti emlékei I. Ikonok, ikonosztázionok*. Debrecen 1998.
 Поселянин 1909 = Е. Поселянинъ, *Сказания о чудотворныхъ иконахъ Богоматери и о ея великихъ милостяхъ роду человеческому*. Москва 1909.
 Ровинский 1881 = Д. А. Ровинский, *Русские народные картинки*. Кн. 1–5. Санкт-Петербург 1881.
 Стошић 2006 = Љ. Стошић, *Српска уметност 1690–1740*. Београд 2006.
 Szilárdfy 2008 = SZILÁRDFY Z., *A magánáhitat szentképei a szerző gyűjteményéből III. (Devotio Hungarorum 12. Fontes Religionis Popularis Hungaricae. Szerk. Barna Gábor)* Szeged–Budapest 2008.
 Тимотијевић 2000 = М. Тимотијевић, Сузе и звезде: О плачу Богородичиних чудотворних икона у бароку. In: *Чудо у словенским културама*. Београд 2000, 221–236.
 Тимотијевић 2001/2002 = М. Тимотијевић, Богородица Бездинска и верско-политички програм патријарха Арсенија IV Јовановића: *Balkanica* 32–33 (2001/2002) 311–346.
 Тимотијевић 2008 = М. Тимотијевић, Богородица Смедеревска. *Зборник Матице српске за ликовне уметности* 36 (2008) 57–87.

AN UNPUBLISHED ICON OF THE MOTHER OF GOD FROM THE SERBIAN ORTHODOX PAROCHIAL CHURCH OF CSOBÁNKA

The Serbian Orthodox parochial church of Csobánka (Pest County, Hungary) houses an unpublished icon of the Mother of God whose iconography was earlier identified as the type called Mother of God „Stabbed” (*Εσφαγγμένη* in Greek, *Zaklannaja* in Russian) due to the bleeding wound on the face of the Virgin, an image named after the miraculous icon of the Vatopedi Monastery on Mount Athos. A closer investigation into the composition, however, suggests that the icon – apart from the enigmatic moment of bleeding – follows the graphic representation of another wonderworking icon, a copper engraving of the Ilyin-Chernigov Mother of God dating from 1725 and preserved in the Ráckeve Serbian parochial church, but painted in a more archaic, „Byzantine” manner. The Ráckeve copy of the Chernigov Mother of God is the earliest copper engraving plate preserved on the territory of the Buda Serbian Orthodox Eparchy. The Csobánka icon seems even more intriguing due to its Greek inscription with the name of Nikolaos Prodanovic which dates it back to 1733. The Csobánka icon of the Mother of God, which deserves attention with its high pictorial qualities as well, consequently, may be placed at the intersection of different streams of Byzantine tradition still alive in the first half of the 18th century in Hungary.

KÉPJEGYZÉK (KÉPALÁÍRÁSOK)

1. Istenszülő a Gyermekkel, ikon, 1733. Csobánka, szerb templom
2. A csobánkai Istenszülő-ikon donációs felirata
3. A Vatopedi Átszúrt Istenszülő-ikon, 18. sz. eleje. Szentendre, Szerb Egyházi Múzeum
4. A csernyigovi Istenszülő metszetábrázolása Rosztovi Szent Demeter Harmatos gyapjú c. művében, 1683.
5. A csernyigovi Istenszülő, rézmetszet, 1725. Szentendre, Szerb Egyházi Múzeum
6. A csernyigovi Istenszülő, rézmetszet, 1727. Pétervár, Szaltikov-Scsedrin Könyvtár (Давидов 1969 nyomán)

1

3

2

4

5

6